

УДК 165.37.013

І. І. Казімір
Харківський національний економічний університет імені С. Кузнеця
Р. С. Мариняк
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

АКСІОЛОГІЧНА ПАРАДИГМА В КОНТЕКСТІ АКТУАЛЬНИХ ЗАПИТІВ ВІТЧИЗНЯНОЇ КУЛЬТУРИ

У статті викладено міркування, пов'язані з перебігом культуротворчих процесів у сучасній Україні, що є дотичними до глобалізаційних векторів у європейських масштабах. Два десятиліття нашої незалежності онаочнюють як позитивні тенденції в культурному поступі держави, так і демонструють низку більш ніж вагомих суперечностей, які є досить загрозовими в сенсі самодостатності вітчизняної культури, а відтак можуть спричинитися до різко негативних наслідків нашого перебування у пан'європейському просторі. Автори наголошують на тому, що саме на рівні самосвідомості здійснюється формування національного характеру, а це, своєю чергою, накладає свій відбиток на процес та результати роботи того чи іншого творця культурних цінностей.

Ключові слова: аксіологія, ціннісна парадигма, етична парадигма.

В статье изложены размышления о тех культурообразующих процессах в современной Украине, которые непосредственно касаются глобализационных векторов европейского масштаба. Два десятилетия нашей независимости демонстрируют как позитивные тенденции в развитии культуры государства, так и ряд более чем существенных противоречий, являющихся опасными с точки зрения самодостаточности отечественной культуры и такими, что могут оказать резко негативное влияние на наше пребывание в пан'европейском пространстве. Авторы подчеркивают, что именно на уровне самосознания осуществляется формирование национального характера, а это, в свою очередь, сказывается на процессе и результатах работы того или иного создателя культурных ценностей.

Ключевые слова: аксиология, ценностная парадигма, этическая парадигма.

The paper deals with thoughts of proceeding of making culture processes in Ukraine nowadays, which are concerned to globalizing vectors in EU-wide. Two decades of our Independence make it obvious as a positive trend in national cultural evolution and show more great antinomies, which are quite endanger in terms of self-containment of national culture, thus have backfire of our being in European area. Authors focus on the forming of national character makes on the level of national identity and it involve to the process and results of work of any creator of cultural values.

Key words: axiology, value paradigm, aesthetic dominant.

Сьогодні, як ніколи за роки української незалежності, актуалізувалися питання вектора розвитку української культури. Попередні двадцять з лишком років мову вели про розвиток культури в контексті «чітко сформульованої національної ідеї». Як виявилось, чиновники від культури слабо уявляли, на якому рівні симбіоз мистецького твору та національної ідеї буде зримим. О. Забужко зреагувала на такі пошуки оригінальним зауваженням, сказавши, що для постулювання державою національної ідеї замало завішувати щоденно екрани телевізорів барвистими козацькими шароварами. Харківський дослідник-культуролог К. Кислюк не розуміє, як можна дати сосискам назву «Козацькі» [5].

Метою нашої статті є спроба відстежити процес культуротворення в Україні – його як позитивні, так і негативні аспекти.

На сьогодні вітчизняні дослідники активно працюють над питаннями, що стосуються засад культуротворення в Україні (Богущий Ю. П.), світоглядної парадигми та епістемологічних ресурсів бачення процесів культуротворення (Бігаєв В. А.), гуманістичних засад подолання кризи сучасного культуротворчого розвитку (Волков С. М.), культурологічної парадигми в гуманітарних дослідженнях як проекції постмодернізму тощо.

Одним із знакових наукових заходів останнього часу стала всеукраїнська науково-теоретична конференція «Інституційні засади процесів культуротворення в Україні: XX–XXI ст. – етапи та напрямки розвитку» (14 листопада 2014 р.).

Якщо уважно переглянути заходи, що були зорієнтовані на донесення до пересічного українця концептів вітчизняної культури, то виявиться, що протягом майже двох десятиріч ми спостерігали хіба що дівчат в етнічному строю, хлопців у шароварах – саме так презентувала себе держава на офіційних святах. Перегин у фетишизації окремих, навіть віхових, періодів національної історії через усталені візуалізовані образи став очевидним [7]. Далі додалася чергова інновація: старим пам'яткам стали надавати нового змістового наповнення. Наприклад, у національному історико-культурному заповіднику «Гетьманська столиця» у Батурині (створеному 1993 р.), згідно з Указом Президента України № 1131/2007, першочергово було відновлено цитадель Батуринської фортеці, Гетьманський палац, Гетьманську скарбницю, а також споруджено у 2008 році меморіальний комплекс пам'яті жертв Батуринської трагедії [4; 5]. Однак тут мала місце одна цікава подія – твір Романа Іванчука «Орда», присвячений подіям у Батурині – кривавій різні, влаштованій військом Петра I 2 листопада 1706 р., побачив світ ще у 1992 р. і викликав різку критику з боку російського, точніше російськомовного, читача, оскільки подав надто відверту картину зневаги Російської імперії до малих народів і жорстокість, з якою тут пригнічували будь-який вияв непокори. Втручання влади, обґрунтування необхідності перегляду пріоритетів щодо Батурина дало свої позитивні наслідки. Правда, книгу Р. Іванчука читали й продовжують читати значно активніше, ніж відвідувати музей. Це природно. А отже, рецепція Батурина здійснюється скоріше крізь призму аксіології та історіософії, презентованих саме Романом Іванчуком, аніж завдяки національному історико-культурному заповіднику «Гетьманська столиця».

Мінливість культурної пам'яті країни слід пояснювати не стільки поточною суб'єктивною суспільно-політичною кон'юнктурою, скільки значно глибиннішими та неоднозначними тенденціями у її формуванні, принаймні за модерної доби (XIX – початку XXI ст.) [2]. Наприклад, у Львові вже тривалий час відносять до найцікавіших екскурсій музеєм «Тюрма на Лонцького». Музей-меморіал жертв окупаційних режимів справді розташований в приміщенні в'язниці, де містилися каральні органи «трьох окупаційних влад: польської, радянської та німецької. Це перший в Україні музей-в'язниця (так презентує себе заклад у мережі інтернет). Насправді, у музею, окрім безпосередньо екскурсії катівнею, відбуваються презентації книжок, виставки живопису, фотовернісажі, а отже, діяльність колективу зорієнтована на розширення меж екскурсійного матеріалу.

Для дослідників наведений приклад є цікавим перш за все через оригінальність самого музею-тюрми. Адже літературні, історичні, художні музеї України мають сьогодні дуже низькі показники відвідувань, що свідчить про певне завуження поля культурних уподобань наших співвітчизників.

Поза сумнівом, доводиться визнавати, що ми втратили надто багато в артикулюванні концептів української культури в середовищі українського суспільства. Пошук відповідей на питання, що стосуються збудження інтересу до феноменів вітчизняної культури, відбувається не лише в царині вітчизняної філософії. Соціологи дають чудові підказки – яким чином, дослідивши потреби індивіда, можна впливати на його систему цінностей. Як свідчить класична теорія ієрархії потреб А. Маслоу, структура потреб ієрархічна, тобто виявлення і задоволення потреб вищого порядку неможливе без реалізації первинних потреб. Первинні потреби пов'язані з виживанням людини і можуть бути задоволені оплатою праці, створенням належних умов на робочому місці. Після задоволення найперших фізіологічних потреб виникають, згідно із зазначеною теорією, потреби в безпеці. Усі люди прагнуть перебувати у стабільному і безпечному стані. Ця потреба

задовольняється забезпеченням певних соціальних гарантій: зайнятості, соціальних пільг і привілеїв, медичного страхування, пенсії тощо. Потреби більш високого порядку є соціальними. Цю низку розпочинають потреби належності і причетності. Людина прагне спілкуватись, брати участь у спільних діях, хоче взаєморозуміння і доброзичливого ставлення до себе.

Останньою у структурі потреб, що розглядаються, є потреба самовираження, самоактуалізації. Це прагнення творчості, креативності. За світовими оцінками, у діяльності людей ця потреба реалізується лише на 10%, водночас фізіологічні потреби індивідів задовольняються на 85%. Розглядувані потреби, на відміну від попередніх, строго індивідуалізовані [8].

Підводячи підсумок аналізу творчої ієрархії потреб А. Маслоу, зазначимо, що, отже, лише 10% відсотків людей мають потребу у створенні культурного прибутку, решта перебуває в статусі реципієнта. Відповідно, саме на цій меншості лежить відповідальність за подальший культурний поступ нації. Але, зрештою, спостереження соціологів досить часто наражаються на непоборні, алогічні явища, притаманні культурі як ніякій іншій сфері духовного життя нації. До явищ, що виходять за межі прогнозованих, належить віра людини в невмирущість нації, до якої належить [8].

Наприкінці 2014 р. в Україні провадився конкурс дитячих робіт, тема якого була означена так: «Ми є. Були. І будемо ми. Й Вітчизна наша з нами» (цитата з надгробка І. Багряного – українського письменника, учасника МУРу, похованого в Німеччині – Р. М.). Питання, що стосуються невмирущості народу, його місця як у європейському товаристві, так і в серці громадян України, винесено було на обговорення в простір школярів. Поза сумнівом, що сьогодні на часі як питання збереження українством власної самототожності, так і ознайомлення з діяльністю найвеличніших діячів вітчизняної культури. Іван Багряний у далекій Німеччині попросив вибити на могильній плиті підтвердження його непохитної віри в довгу й щасливу долю українства. Цей переконливий приклад вчинку справжнього патріота – батьківщині можна служити й на відстані, основне – мати її в серці – знайшов своє повторення в радянській Україні 1960 років («Можна все на світі вибирати, сину, / Вибрати не можна тільки Батьківщину» – напис на надгробку В. Симоненка – цитата з його колискової «Лебеді материнства», а через роки – у словах однієї з останніх пісень Назарія Яремчука: «На могилі моїй посадить молоду яворину, / І не плачте за мною, за мною заплаче рідня, / Я любив вас усіх, та найбільше любив Україну, / Може, в тому і є та найбільша провина моя»).

За рік до конкурсу, восени 2013-го, на Майдані зазвучали слова непохитної мужності, вимовлені свого часу в годину важких випробувань Василем Стусом: *Благословляю твою сваволу, / дорого долі, дорого болю. // На всерозхресті люті і жаху, / на всепрозрінні смертного скрику / дай, Україно, гордого шляху, / дай, Україно, гордого лику! //*

Міркування, висловлені в книзі «Іван Багряний: нове й маловідоме: есеї, документи, листи, спогади, нотатки, факти» (2013 р.), допомагають розібратися в перебігу процесів, що неunikно відбуваються в час, коли нація визначається в цивілізаційному вимірі свого подальшого життя. Культура тут важить інколи значно більше, аніж політичні рішення влади. Як далекоглядний політик, І. Багряний свого часу дуже слушно застерігав від багатьох зовнішніх і внутрішніх викликів і небезпек, співзвучних зі словами поета і громадського діяча Івана Драча: «Найстрашніша загроза для української справи – це загроза громадянської війни за «ізми». Бацिला цієї війни існує... Будуть сили, що ту війну розпалюватимуть і підтримуватимуть (...). Завтра до них пристане російська контррозвідка, що з тактичних міркувань війну громадянську буде розпалювати до краю. І об цю війну громадянську геть розіб'ється на череп'я справа свободи й незалежності та державної цілісності української нації» [11, с. 41].

Прикметно, що обговорювати творчу й політичну діяльність І. Багряного випало саме на той час, коли над Україною (понад два десятиріччя *de jure* вже суверенною, незалежною!) знову нависла смертельна небезпека: бути чи не бути. Сам І. Багряний знав, кого остерігатися: Багряний схід не сонцем запалав, / А від пожеж почервонів та крові, / Від мук і сліз усіх, хто постраждав, / Від проявів «братерської любові».

Не так давно Л. Костенко сказала, що ми, одержавши свою незалежність без крові, так само безкровно її втрачаємо. Сьогодні вже утверджуються державність і цілісність України, на жаль,

кров'ю. А поетеса підтримує своїм словом: «Нема нам щастя – мусить бути чудо / Ми ще постанем зі своїх руїн» [8].

«Не наслідувати інших треба, а творити себе автентичних, і не для агресії та нівеляції інших народів, як це чинять нації-хижаки, а задля відчуття власної повноцінності, не пихи, а самодостатності, щоб твердо стояти на ногах як добротворча сутність і щоб не хитали нас зусібні вітри», – нагадує В. Шевчук [11]. Відповідно культуротворчий процес в Україні має ґрунтуватися на аксіологічній парадигмі, сформованій питомо українською людиною.

У європейській традиції історично склалися принаймні дві версії розуміння належності людини до тієї чи тієї нації. За французькою версією, визначальною національною ознакою є причетність до певного державно-територіального утворення («француз – той, хто проживає у Франції»); за німецькою – причетність до певної культури, об'єднаної спільністю національної мови («німець – той, хто розмовляє німецькою мовою») [8]. Проте стосовно українців ні перший, ні другий критерії, взяті самі по собі, не діють. Українцям судилось історично бути розділеними між різними державно-територіальними утвореннями і навіть воювати у складі протидіючих армій, як це було, наприклад, у роки Першої світової війни. Але при цьому вони залишались українцями і творили власну національну культуру. Ще складніше окреслити національну культуру за мовною ознакою, адже подолати духовні межі національно-культурного простору значно важче, ніж перейти в процесі творчості на іншу мову. Отже, ані генетична спадковість, ані місце народження чи проживання, ані мова, взяті самі по собі, відірвані один від одного, ще не роблять індивіда ані творцем певної культури, ані органічним її носієм. Саме на рівні самосвідомості й здійснюється формування національного характеру, що накладає свій відбиток на процес та результати праці того чи іншого творця культурних цінностей. Оскільки однією з найбільш маркованих за національною приналежністю формою культуротворення є національна література, то питання мови тут стоїть досить гостро. «Як про духову зрілість окремої особи, так і про зрілість цілого народу судять найперше з культури його літературної мови», – писав свого часу І. Огієнко [7, с. 74]. Вітчизняному письменству тут відведено важливу роль. «Я назвав би письменників агентами універсальної реанімаційної служби. Їхня робота має в собі багато ознак маніпуляції, штучності, метушливого стимулювання ззовні, панічної боротьби за кожен видих і кожен вдих. [Вони] дають мові шанс проіснувати дещо довше. І передусім це стосується мов, які десятиліттями, коли не століттями, балансують між існуванням та знищенням. Як-от, мова українська». Так говорить Юрій Андрухович у лекції «What language Are You From: Український письменник поміж спокусами тимчасовості» [7].

Акцентуючи увагу на питанні національно-культурного відродження, дослідники зіштовхуються з питанням: чому культурна ідентичність українців стала однією з суспільних проблем, що стоять нині перед Україною. Біда полягає в сприйнятті цієї культури, адже українці не завжди до кінця досягають генетичну єдність із нею, не відчуваються «своїми» в українському культурному просторі. Психологи називають такий стан свідомості індивіда кризою тожсамості. Читаємо в Ю. Андруховича в його «Back in USSR» (збірка «Пісні для «Мертвого півня») про те, як часто нам нагадують, хто ми і де живемо, гаслами, які починають викликати роздратування: «Наш дім Україна». Я знаю, що наш дім Україна. / Я відвертаюся від стіни / й закриваю очі / з бажанням проспати років п'ятдесят, / після чого не прокинутися. //»

Читач розуміє, звідки береться ця розгубленість, це бажання проспати років з 50 і прокинутися в іншій Україні. Він тільки не знає, хто змінюватиме цю українську дійсність.

Цікавими є міркування О. Забужко щодо такої втоми й розгубленості людини кінця ХХ – початку ХХІ ст. Йдеться про роботу дослідниці «Комплекс Ітаки», у якій авторка на прикладі всім відомого міфу про повернення Одиссея на Ітаку висуває певну гіпотезу: Одиссей протягом усієї своєї подорожі мав у душі образ рідної землі, тому і в смердочій ямі циклопа, і в сутичках з ворогами почувався царем, прагнув повернутися в своє царство, тобто Ітака була його порядком, стимулом до виживання. А що було б з Одиссеєм, якби не знайшов Ітаку, якби не дочекалася його Пенелопа, якби не визнав його за батька Телемах? Він не вцілів би. На думку О. Забужко, у гіпотетичній щодо Одиссея ситуації сьогодні насправді опинився цілий народ –

український: «... в ситуації Одиссея приречений опинитися кожний народ, який переходить від колоніальної залежності до самовладного й самочинного існування. Колоніалізм-бо, перетворюючи підбитий народ із суб'єкта власної волі на об'єкт чужої, неминуче відчужує його від себе самого, в метафізичному сенсі відправляє у вигнання – навіть і без жодних депортацій. Відповідно головний смисл деколонізації – то повернення нації «до себе додому», поновне опанування «собою» і всім «своїм» – від земельних надр до історії й культури [7, с. 119].

Цікаво, що на початку 2000-х на центральних вулицях Києва поміж п'ятиметрових реклам IBM і Lego впадали в око велетенські табло з яскравим, синьо-зелено-золотим київським краєвидом: дніпровські кручі, ріка в ажурному плетиві мостів, сяючі на сонці лаврські бані в кучерявій парковій зелені, і поверх усього – розгонистий напис: «Кияни! Це ваше місто!» Таким чином нас, як немовлят, учили, тицяючи на відображення в дзеркалі: це ти, бачиш, це ти, тобто – це твоя земля, це твоя країна. Як висновок, поступове осягнення українцями себе в лоні вітчизняної культури відбувалося важко. Давалися ознаки стереотипи другорядності культури, бідності жанрів, брак світового визнання.

Зазвичай натхнення творити, віри, любові до рідної землі додає взята за зразок чужа діяльність – життя геніїв. На жаль, донедавна ми мали тиражованих у шкільних підручниках «велику хвору» – поетесу Лесю Українку, «сина мужика» – Франка, «сина кріпака» – Шевченка. Але нині повернуто нашим великим сповна належну їм шану – не за те, що були бідні чи хворі, а за те, що були обдарованими поетами.

Двохсотліття Шевченка збіглося з часом важких і сумних випробувань, які Україна гідно долає. Ще рік тому святкування такого значущого ювілею, скоріше за все, було б позначене пишністю, урочистостями, чиновники різних рівнів цитували б Кобзаря, зазираючи в папірці, які їм люб'язно підсовували помічники. Але сталося не так. Слова Тараса Григоровича зазвучали взимку на Майдані: «Борітеся – поборете! / Вам Бог помагає! / За вас правда, за вас слава / І воля святая! //». Так увійшла Україна у свято – 200-річчя з дня народження Тараса Шевченка. З цих слів почалося вшанування пам'яті великого сина української землі. Дописувачі в соцмережах ділилися враженнями від поезії Шевченка, дехто вперше зацікавився, з якого твору Шевченка цитата «Борітеся...».

Отже, виявляється, що стимулом до нового прочитання Кобзаря стають кризові моменти національної історії. Це не добре і не погано. Це факт. У народній пам'яті живуть архетипи культури, презентовані як у фольклорних образах, так і в творах окремих авторів [3].

Слова забутої лемківської пісні «Плине кача по Тисині» донедавна були відомі власне лемкам, представника Легіону січових стрільців, поціновувачам «Пікардійської терції». Сьогодні тужлива народна пісня стала реквіємом-прощанням за загиблими учасниками Революції гідності. Вона тепер включена до протоколу параду Збройних сил України на День незалежності (24 серпня 2014 р. звучала у виконанні академічного хору імені Ревуцького на параді, який приймав президент П. Порошенко), а колись її виконували, ховаючи січових стрільців. Так розширився ареал побутування фольклорного тексту [3].

Тотожних змін зазнає тепер безліч знаних культурних шедеврів. Слід зазначити, що не завжди йдеться про мінорні мотивації. Приміром, чергове, після «Тіней забутих предків» С. Параджанова, переосмислення повісті М. Коцюбинського маємо у вітчизняному молодіжному містичному трилері «Тіні незабутих предків: Тасмниці Мольфара» Любомира Левицького (2013 р.). За відгуками глядачів, окрім цікавого сюжету, найбільше враження справили: будівля Чернівецького університету, старовинні вулички Чернівців, Києва, краса Карпат. З цього можна робити висновок про якісне зростання рівня культурних уподобань тих, хто переглянув фільм, а також про неабиякий талант Л. Левицького (велич М. Коцюбинського – поза сумнівом – Р. М.).

«Завжди найкращою винагородою, яку пропонує життя, є шанс важко працювати над чимось, що варте таких зусиль», – писав Теодор Рузвельт. Сьогодні в житті українського суспільства посіло чи не чільне місце таке явище, базоване винятково на добрій волі громадян, як волонтерство. Для одних волонтерська діяльність – це простір для самореалізації. Для інших – спосіб здобути новий досвід, зав'язати корисні знайомства, зустріти нових друзів. Для третіх – початок професійної

кар'єри або можливість вдосконалити професійні навички. Для четвертих – інструмент суспільних перетворень та змін. Цей перелік можна варіювати. Однак, на думку дослідників цього явища, найбільш значущими тут є так звані емоційні вигоди волонтерства – людина допомагає іншим, бо хоче зробити цей світ трохи кращим, а сама – стати кращою.

2015 р. започатковано конкурс «Волонтер року». Він має стати подякою благодійникам та визнанням волонтерської праці широкою громадськістю. Такі конкурси проводяться регулярно в західноєвропейських країнах і свідчать про зрілість громадянського суспільства. В Україні конкурс відбуватиметься у два етапи та визначить кращих волонтерів у шести номінаціях, одна з яких (і це прикметно) має назву «Мистецтво та культура».

Справді, вітчизняні діячі культури долучилися до волонтерської діяльності дуже активно й на рівні з усім суспільством допомагають підтримувати не лише моральний дух солдатів на передовій, але й українства загалом. Тож визнання їх благодійності, служіння нації, природно, має бути належно поціноване.

Благочинна діяльність, ґрунтована на бажанні примножити добро, а самому стати кращим, поза сумнівом, закорінена в релігійну, у даному разі християнську, традицію милосердя до ближнього. Активне відродження релігійного життя, відбудова храмів, монастирів, передання у їх власність земель, будівель, зростання чисельності релігійних громад та організацій на сьогодні вказують на те, що ми віднайшли той стрижень національного життя, який дозволить подолати «багатовікову втому українства», чужого на рідній землі. Українці за останній рік продемонстрували свою глибоку духовну міць, в основі якої лежить християнська система цінностей [12].

Таким чином, у наших побіжно викладених міркуваннях ми спробували подати максимально узагальнену характеристику перебігу культуротворчих процесів у сучасній Україні, що є дотичними до глобалізаційних векторів у європейських масштабах. Два десятиліття нашої незалежності онаочнюють як позитивні тенденції в культурному поступі держави, так і демонструють низку більш ніж вагомих суперечностей, які є досить загрозливими у сенсі самодостатності вітчизняної культури, а відтак можуть спричинитися до різко негативних наслідків нашого перебування у пан'європейському просторі.

Література

1. Арендт Х. Массы и тоталитаризм / Х. Арендт // Вопросы социологии. – 1992. – № 2. – С. 30-45.
2. Гайдук В. Україна у регіональному вимірі: проблеми та перспективи / В. Гайдук Т. Кучеренко, М. Михальченко. – Донецьк, 2002. – 307 с.
3. Емар М. Історія і пам'ять: конструкція, деконструкція та реконструкція : пер з. фр. / М. Емар // Мультиверсум. Філософський альманах. – 2005. – № 51. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_51/Moris%20Emar.htm. – Назва з екрану.
4. Єкельчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві : авториз. пер. з англ. / С. Єкельчик. – К. : Критика, 2008. – 303 с.
5. Кислюк К. В. Українська історіософія як феномен культурної пам'яті : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра культурології : спец. 26.00.04 «Українська культура» / К. В. Кислюк. – Х. : ХДАК, 2009. – 32 с.
6. Культура, філософія, образование в стратегиях XXI века. Научное издание / О. Н. Кузь, В. А. Стрижко, П. В. Брунько, Т. Е. Гетало и др. – Х. : Изд. ХНЕУ, 2006. – 260 с.
7. Незалежність України в глобалізованому світі: вектори XXI століття: зб. матеріалів міжнар. наук. конф. (Київ, 22 серпня 2011 р.): до 20-річчя незалежності України/ Упорядн. Я. А. Жиліло, С. О. Янішевський. – К. : НІСД, 2011. – 192 с.
8. Романенко В. Л. Костенко: Всяка наволоч український народ принижує, а він десь загубив свою відпорність / В. Романенко// [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.unian.ua/society/339584-lina-kostenko-vsyaka-navoloch-ukrajinskiy-narod-prinijue-a-vin-des-zagubiv-u-sobi-vidpornist>.
9. Хосе Ортега-и-Гассет. Восстание масс / пер. А.М. Гелескула. – М., 1991. – 315 с.
10. Чабанна М. В. Формування масового суспільства як необхідна передумова становлення та механізм забезпечення функціонування тоталітаризму (теоретико-методологічний аналіз). Автореф. дис. канд.

політ. наук: 23.00.01 / М. В. Чабанна; НАН України. Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф.Кураса. – К., 2006. – 19 с.

11. Щербак Ю. Україна: Виклик і вибір / Ю. Щербак. – К. : Дух і Літера, 2003. – 578 с.

12. Шпорлюк Р. Імперія та нації / Пер. з англ. / Р. Шпорлюк. – К. : Дух і Літера, 2000. – 354 с.